

РОЗДІЛ ІІІ

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

А.І. Берестовий, О.М. Федьков

ГРОШОВІ ТА НАТУРАЛЬНІ ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Історичний досвід свідчить, що податкова політика була і залишається важливим інструментом впливу на суспільство. Продумана, виважена податкова політика дає можливість ефективно регулювати різноманітні соціально-економічні процеси, зокрема, обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, політичну активність тощо.

Автори статті ставлять за мету розкрити систему грошових та натуральних повинностей українського селянства у другій половині ХІХ ст. Об'єкт дослідження — грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині ХІХ ст.; предмет — законодавчі прорахунки в системі визначення видів грошових та натуральних повинностей, причини обтяжливості їхнього відбування селянами.

У 1860–1880-х рр. селяни українських губерній у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські. Слід зауважити, що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських — лише натуральним [1, 16].

Грошові повинності склалися з таких видів: а) казенних, до яких належали подушний податок (скасований для селян з 1 січня 1887 р.) та державний поземельний податок; б) земські — земський збір на місцеві губернські потреби, збір на утримання і забезпечення православного духовенства та збір з колишніх державних селян на утримання училищ.

До натуральних казенних повинностей належали військова та військово-кінська. Структура земських натуральних повинностей була такою: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; 6) відведення місць для військових таборів тощо [1, 18].

Аналіз натуральних та грошових селянських повинностей свідчить про недосконалість податкового законодавства Російської імперії у 1860–1870-х рр., наявність у його змісті чисельних суперечливих моментів, прорахунків, невід-

повідності реальним потребам тогочасного села. Зокрема, про наявність таких прорахунків свідчить аналіз повітових звітів, що надсилалися до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства [1]. Слід зауважити, що зазначені матеріали введені до наукового обігу вперше.

Так прорахунками у мирських повинностях ми вважаємо такі:

1) серед загальної кількості мирських грошових повинностей існували «транспортні видатки сільських посадових осіб у службових справах» [1, 19]. Однак службові обов'язки сільських старост та писарів (окрім збирачів податків, витрати на яких передбачені іншою статтею), виконувалися ними переважно в межах населених пунктів, в яких вони проживали. Отже, цих витрат, на нашу думку, можна було б уникнути;

2) сумнівною видається необхідність статті видатків «на бланки книги та газети» [1, 19 зв.], сума якої в різні часи коливалася від 5316 крб до 8290 крб лише по Київській губернії. Справа у тому, що «витрати на канцелярські матеріали» передбачалися окремою статтею [1, 11 зв.];

3) аналізуючи відомості про видатки по Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторству, слід зазначити, що склалися вони досить ретельно, включали в себе практично всі елементи тогочасної системи оподаткування та відбування тих чи інших повинностей. Однак, в опрацьованих нами під час написання дисертації відомостях, звітах, розписах, звітах губернаторів ми жодного разу не зустріли економічного обґрунтування того чи іншого податку. Не висловлювали губернатори й пропозицій щодо скасування або ж їхнього зменшення, або зміни терміну відбування повинностей. Так, наприклад, серед мирських повинностей мала місце графа «непередбачені витрати», видатки на які в період з 1883–1885 рр. коливалися від 28 430 крб до 43 024 крб [1, 12]. Зважаючи на досить детальний розподіл повинностей серед усіх сфер діяльності сільської громади, залишається незрозумілою мета вкористання такої значної суми.

Дискусійним залишається питання пропорційності та доцільності розподілу значної кількості натуральних повинностей. Так, у більшості випадків їхній розподіл не обговорювався на сільських сходах. Відтак не було чітко визначено кількість робочих днів і послідовність їхнього відбування селянами. Внаслідок цього наведені у звітах цифри є необґрунтованими, або ж взагалі недостовірними. Так, на наш погляд, не було потреби у відбуванні селянами понад 13 000 кінних робочих днів для організації варти у своєму селищі, оскільки можна було б розділити селище на ділянки для відбування цієї повинності пішими вартовими. Незрозумілою також є стаття «виконання повітових, сільських та суспільних потреб». Вона містить від 4334 до 6262 кінних днів, оскільки у самому формулюванні зазначеної статті не визначено предмет цієї повинності. Нелогічною, на наш погляд, є стаття «перечищування та пересушування запасного хліба», на яку припадало від 48 до 1361 кінних днів, тоді як очевидно, що для відбування цієї повинності застосування коней не потрібне [1, 11].

Сучасник тих подій — економіст М. Бржеський — писав про те, що нерівномірно розподілені натуральні повинності мають кріпацький характер

і фактично є пережитком дореформеної епохи [2, 22]. На нашу думку, ця теза є цілком слушною. Вона точно і влучно відображає стан справ у податковій політиці царату в українському селі у зазначений період.

З огляду на нерівномірність системи прямого оподаткування, у бюджеті (державному розписі) постійно виникали недосплати. Причинами зниження платоспроможності селян, поміщиків найчастіше були неврожаї та інші різні природні катаклізми, зокрема шкідники тощо. Так, у 1868 р. канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства запровадила додаткову «ховрашкову натуральну повинність». Її сутність полягала у тому, що селяни під час сплати податків зобов'язувалися здавати 20 шкірок ховрашків [3, 26–26 зв.]. Унаслідок упровадження зазначеної повинності з винищення шкідливих тварин, показники врожайності покращились і недосплата по Київській губернії вже у 1869 р. зменшилася на 18% [4, 21 зв. — 22]. Селяни сіл Конончі та Пекарі Черкаського повіту Київської губернії в своїх звітах з-поміж інших причин накопичення за ними недосплати вказували на несправедливість кругової поруки, затоплення сінокосів р. Рось, відсутність додаткових заробітків, низьку компетенцію та слабкий рівень грамотності збирачів податків та працівників казначейства [5, 60–60 зв.].

Крім того, мали місце зловживання з боку повітових начальників та поміщиків стосовно відбування селянами натуральних повинностей. Так, наприклад, системними були випадки, коли за ініціативи поміщиків, селяни продовжували ще кілька років відбувати вже скасовану повинність. Також селян використовували для власних потреб, під виглядом відбування ними мирських повинностей [5, 59–64], [6, 10–10 зв.]. Такі зловживання виявлялися можливими внаслідок низького рівня освіченості серед селянства.

Земські повинності були різновидом місцевого обкладання та поділялися на грошові та натуральні. Вони стягувалися за розкладкою незалежно від заможності господарства та надходили у розпорядження земств — органів місцевого (губернського та повітового) самоуправління Російської імперії. На відміну від земських зборів, земські повинності мали цільовий характер. Кожна з них була джерелом покриття певного видатку. З грошових земських повинностей, які сплачували селяни, фінансувалося утримання місцевої адміністрації, поліції, шкіл, лікарень, пожежної охорони, ремонт доріг, мостів тощо. Встановлювалися земські повинності або державою (ремонтні роботи, поштова тощо), або ж самими земствами (на утримання шкіл, лікарень тощо). Окрім земських повинностей, що припадали на всіх платників податків, існували й суто селянські повинності. Наприклад, видатки на утримання військового та селянського управлінь.

Мирські повинності в Російській імперії у перше пореформене двадцятиріччя — спеціальні повинності у натуральній та грошовій формі, які відбували селянські і повітові громади. Натуральні повинності відбувалися шляхом виконання певних робіт.

Мирські селянські повинності поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових належали такі:

- 1) утримання сільського управління та поліції;
- 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби;
- 3) облаштування та ремонт сільських магазинів;
- 4) ремонт сільських доріг, утримання сільської варти;
- 5) догляд за людьми літнього віку та сиротами;
- 6) заходи щодо ліквідації пожеж, повеней тощо.

Необов'язковими були такі:

- 1) облаштування та утримання церков;
- 2) відкриття та утримання училищ;
- 3) внески на покращення якості медичного обслуговування тощо [1, 18 зв.].

Окрім натуральних повинностей, селяни мусили також вносити гроші на утримання місцевих органів влади. Так звані мирські збори йшли на утримання сільського волосного управління і суду, на будівництво і ремонт церков тощо. Слід зазначити, що цей вид грошової повинності постійно збільшувався. Якщо у 1891 р. загальні сума мирських зборів дорівнювала 45 млн руб., то у 1894 р. — 62 млн руб. [7, 105]. Тобто за три роки їхні розміри зросли на 17 млн руб. або на 38%.

Дорожні повинності — покладений на населення державою обов'язок брати участь транспортними та грошовими засобами у будівництві, ремонті та утриманні шосейних та ґрунтових доріг та мостів. Дорожна повинність широко застосовувалася в більшості країн Західної Європи і мала як натуральну, так і грошову форми [8, 91]. На облаштування та утримання шосейних доріг загальногубернського значення дорожні повинності відбувалися у грошовій формі. Участь селян в утриманні ґрунтових доріг здійснювалася у вигляді натуральних дорожніх повинностей.

Для визначення обсягів відбування повинностей за суб'єкт бралася душа, а не прибутковість господарства. Крім цього, їхні розміри постійно збільшувалися. Поряд із грошовими зростали і натуральні повинності: підводна, постійна, рекрутська та ін. Вони супроводжувалися не лише відривом робочих рук від господарства, а й грошовими витратами [9, 35–36]. Спорядження одного рекрута на початку 1860-х рр. коштувало сільським громадам від 17,5 до 24 руб.

У другій половині XIX ст. натуральні повинності селян Полтавської губернії оцінювалися в 11 коп., Чернігівської — 30 коп., Харківської — понад 44 коп. на душу [10, 11]. Їхній розподіл по місцевостям був нерівномірним. Збільшення повинностей перевищувало зростання платоспроможності селян. Щоб послабити гостроту селянського питання, потрібно було провести кардинальні перетворення, спрямовані на зміни селян на власників землі і реформування всієї податкової системи.

У канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства містяться документи, які свідчать про те, що губернатори часто йшли назустріч селянам для полегшення відбування ними натуральних повинностей. Так, Київським губернатором було задоволено прохання селян Сквирського

повіту про обтяжливість відбування підводної повинності і об'єднання цієї повинності для сусідніх повітів [11, 1–3]. У результаті, відстань, яку доводилось долати селянам, відбуваючи підводну повинність, скоротилася вдвічі.

Під час розподілу натуральних повинностей зустрічалися зловживання посадових осіб та витрачання державних коштів не за призначенням. Так, у 1866 р. у Журналі Волинського губернського по селянським справам присутствія зафіксовано нераціональне використання коштів, отриманих зі сплати грошових повинностей у Коднянській волості. Зокрема, було перевищено видатки на суму 80 руб. 43 коп. на утримання та пошти. В цьому ж документі наведено факти нерівномірного розподілу відбування повинності зі супроводу арештованих, яку в Коднянській волості відбували лише селяни. Міщани та німці-колоністи від неї ухилялися. Задокументовано скарги селян на надмірну обтяжливість поштової повинності в Овручському повіті та прохання розглянути питання про рівномірність розподілу поштової повинності. На це звернення губернське по селянським справам присутствіє відповіло, що полегшити поштову повинність та зрівняти її з-поміж інших мешканців повіту можливо тільки перевівши її на грошову основу [1, 2–2 зв.].

Таким чином, аналіз відбування грошових та натуральних повинностей українськими селянами у 1860–1880-х рр. свідчить про те, що вони певною мірою гальмували розвиток сільського господарства, посилюючи загальний податковий тягар для селянства. Губернські установи здійснювали певні заходи щодо полегшення, або скасування на деякий час натуральних та грошових повинностей. Однак, їхнє відбування ускладнювалося зовнішніми факторами та зловживаннями з боку місцевих органів, на які було покладено контроль за відбуванням та грошовим надходженням повинностей. Прагнення полегшити становище селянства викликало еволюцію поглядів значної частини представників місцевих губернських органів влади схиливши їх до думки, що досягти рівномірності у розподілі грошових та натуральних повинностей можливо, здійснюючи поступове переведення натуральних повинностей на грошову основу.

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДАК). — Ф. 442. — Оп. 616. — Спр. 276.
2. *Бржеский Н.* Натуральные повинности крестьян и мирские сборы / Н. Бржеский. — СПб., 1906.
3. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 317.
4. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 51. — Спр. 375.
5. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 691. — Спр. 237, Ч. 1.
6. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 630. — Спр. 596.
7. *Погребинский А.* Очерки истории финансов дореволюционной России / А. Погребинский. — М., 1954.
8. *Толкушкин А.* История налогов в России / А. Толкушкин. — М.: Юрист, 2001.
9. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 355.
10. *Бойко В.* Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореферат дис. ... канд. істор. наук / В. Бойко. — Донецьк, 2001.
11. ЦДАК. — Ф. 442. — Оп. 47. — Спр. 250.